

І. В. Таможська

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПРИВАТ-ДОЦЕНТУРИ У ВІТЧИЗНЯНИХ УНІВЕРСИТЕТАХ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

© Таможська І. В., 2017

<http://orcid.org/0000-0003-0865-2380>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.1117081>

У статті проаналізовано масив історичних та історико-педагогічних джерел, який дозволив відтворити процес запровадження інституту приват-доцентури в Новоросійському та Харківському університетах, а також в Університеті Св. Володимира, та висвітлити ті об'єктивні та суб'єктивні причини, що перешкоджали суттєвому зростанню чисельності приват-доцентів. Зазначено, що керівництво Міністерства народної освіти та попечителі навчальних округів блокували рішення факультетів і вчених рад, що могли загальмувати цей процес. В архівних справах, що висвітлюють процеси заміщення вакантних кафедр, є цінний матеріал, що дає можливість з'ясувати науково-педагогічний рівень приват-доцентів, причини відмов від зарахування на цю посаду, які не завжди були зваженими та об'єктивними. У відгуках попечителів, деканів і ректорів щодо представників викладацького корпусу наявні не лише міркування про суто ділові та професійні якості викладачів, але й про морально-етичні якості, та про рівень політичної благонадійності. Акцентовано увагу на тому, що інститут приват-доцентури надав неабиякий інформаційно-науковий імпульс навчальному процесу й тим самим унеможливив застійні явища в професорському середовищі.

Ключові слова: *дореволюційна доба, вітчизняні університети, приват-доцентура, архівні матеріали.*

Таможская И. В. Внедрение приват-доцентуры в отечественных университетах: историко-педагогический аспект

В статье проанализирован массив исторических и историко-педагогических источников, который позволил воспроизвести процесс внедрения института приват-доцентуры в Новороссийском и Харьковском университетах, а также в Университете Св. Владимира, и осветить те объективные и субъективные причины, что препятствовали существенному росту численности приват-доцентов. Отмечено, что руководство Министерства народного образования и попечители учебных округов блокировали решение факультетов и ученых советов, которые могли приостановить этот процесс. В архивных делах, освещающих процессы замещения вакантных кафедр, имеется ценный материал, дающий возможность выяснить научно-педагогический уровень приват-доцентов, причины отказов от зачисления на эту должность, которые не всегда были

взвешенными и объективными. В отзывах попечителей, деканов и ректоров в отношении представителей преподавательского корпуса присутствуют не только рассуждения о сугубо деловых и профессиональных качествах преподавателей, но и о морально-этических качествах, а также об уровне политической благонадежности. Акцентировано внимание на том, что институт приват-доцентуры оказал немалый информационно-научный импульс учебному процессу и тем самым сделал невозможным застойные явления в профессорской среде.

Ключевые слова: дореволюционный период, отечественные университеты, приват-доцентура, архивные материалы.

Tamozhska I. V. The introduction of privat-associate professorship at domestic universities: historical and pedagogical aspect

Study of the experience of pre-revolutionary universities of Ukraine concerning the introduction of the Institute of privat-associate professorship will have a significant contribution to the further modernization of higher education.

During the scientific research the author applied a method of archive materials research and the theoretical methods of the pedagogical research (historiographical analysis, synthesis, abstraction, generalization, comparison).

The aim of the article is to review historical and historical-pedagogical sources to conduct a scientific research of the process of introducing privat-associate professorship at domestic universities in pre-revolutionary period.

An array of historical and historical-pedagogical sources that allowed to recreate the process of introducing the Institute of privat-associate professorship in Novorossiysk and Kharkiv universities as well as at St. Vladimir University and illuminate the objective and subjective reasons that prevented the significant growth of a number of privat-associate professors is analyzed in the article. It is stated that the leadership of the Ministry for the national education and trustees of the education districts blocked faculties and councils' decisions that might impede this process. A valuable material that enables to find out the scientific and pedagogical level of privat-associate professors, the reasons of admission to the position that were not always prudent and objective can be found in archival affairs covering the processes of the departments vacancies. Not only the reflections on purely business and professional quality of teachers, but also about the moral-ethical qualities and about the level of political security clearance can be found in responses of trustees, deans and rectors concerning the representatives of the Corps staff. A part of affairs highlights the issues of privat-associate professors' remuneration who conducted optional training courses for the students and that (the issues) were not always resolved in their favor. It is very important to analyze the privat-associate professors list for faculties with the indication of the subjects they taught to assess their contribution of in the educational process of the universities. The attention is paid to the fact that the Institute of privat-associate professorship provided considerable

information and scientific impulse to the educational process and thereby made it impossible to have stagnant phenomena in the professors' environment.

To conclude, in spite of the different obstacles that were created on the way of the privat-associate professorship introduction, skepticism about the innovations and, conversely, exaggerated hopes about it as a way of overcoming the problem of the shortage of teaching staff, the Institute gradually acquitted itself, primarily due to the fact that it gradually became the main source of the replenishment of the professors

Key words: pre-revolutionary period, domestic university, privat-associate professorship, archive materials.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Структурна, змістова, функціональна, організаційна трансформація вітчизняної університетської освіти з початку 60-х років XIX століття передбачала перехід від традиціоналізму, енциклопедизації до прагматичних дискурсів. Певна лібералізація в галузі освіти після прийняття нового університетського Статуту 1863 р. дала змогу насамперед факультетським колективам і вченим радам більш предметно займатися заміщенням вакантних посад на кафедрах. Таких посад стало забагато, і це було пов'язано не тільки з диференціацією навчальних дисциплін, але й з нестачею педагогічних кадрів із вищими науковими ступенями. Саме для оновлення викладацького складу, створення конкурентних умов і було створено інститут приват-доцентури. Крім того, необхідно було ліквідувати й надмірну замкненість університетських корпорацій, яка часто перекривала шлях на кафедри талановитим особистостям. Як і система доцентури, приват-доцентство розглядалося резервом майбутніх професорів. Воно повинно було по-своєму стимулювати професора не збавляти темпу науково-педагогічної діяльності, створювати умови для відбору як талановитих педагогів-практиків і вчених.

Незважаючи на всілякі перешкоди, які створювалися на шляху впровадження приват-доцентури, скепсис із приводу цієї новації і, навпаки, надмірні надії щодо неї як способу подолання проблеми браку науково-педагогічних кадрів, цей інститут поступово виправдав себе, насамперед, через те, що поступово став основним джерелом поповнення професури. Тому глибокий аналіз досягнень та недоліків досвіду дореволюційних університетів України щодо запровадження інституту приват-доцентури матиме вагомий внесок для подальшої модернізації вищої школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Особливості науково-педагогічної діяльності

приват-доцентів вітчизняних університетів другої половини XIX – початку XX століття досліджували М. В. Грибовский, І. С. Даценко, Л. Д. Зеленська, С. М. Куліш, І. В. Пискунов, Т. М. Попова, Г. О. Шарібжанова та інші вчені [1; 2; 9; 7; 8]. В історико-педагогічних працях дослідників висвітлені питання процедури зайняття посади приват-доцента, законодавчого забезпечення роботи приват-доцентів, статусу приват-доцентів у різних університетах і взаємини із професурою, кількісного складу приват-доцентів, влаштування поїздок для приват-доцентів за кордон з метою підвищення їхнього професійного рівня.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в тому, щоб на основі здійснення огляду історичних та історико-педагогічних джерел схарактеризувати процес запровадження приват-доцентури у вітчизняних університетах дореволюційної доби.

Виклад основного матеріалу дослідження. У фонді 707 ЦДІАК України (Управління Київського навчального округу) накопичилася значна кількість документів щодо процесу заповнення вакансій приват-доцентами. При цьому Міністерство народної освіти неодноразово просило вчені ради висловити свою думку щодо поліпшення підготовки викладачів, здатних до педагогічної праці. Показовою в цьому аспекті може бути справа 39, оп. 28 (1862 р.) «О сообщении Министерству народного просвещения мнения относительно приготовления профессором и преподавателям» – 34 арк. Подібні документи є у фондах за інші періоди.

Різноманітні дані містять справи з рубрикою «Переписка о личном составе университетов», що часто мають значний обсяг – до 500–600 і більше аркушів. Не менш важливі також справи на кшталт «С отзывами о разных лицах», характеристики окремих приват-доцентів. Складні перипетії при заміщенні вакантних кафедр, особливо на медичному факультеті Університету Св. Володимира, розкриваються в «Конфіденціальній переписці...» Міністерства з ректором, а також у «Секретной переписке по разным предметам».

Документи фонду 707 свідчать, що керівництво Міністерства народної освіти, попечителі навчальних округів постійно піклувалися про розширення кола приват-доцентів. При цьому вони блокували рішення факультетів і вчених рад, що могли загальмувати цей процес. Зокрема було уточнено склад осіб, які мали право відвідувати перші або пробні лекції приват-доцентів (оп. 87, спр. 6786). У той же час для частини приват-доцентів шлях до посади навіть

екстраординарного професора складався надто нелегко. Це теж видно з архівних джерел. Скажімо, приват-доцент В. Добронравов, який читав безкоштовно курси з гінекології та акушерства впродовж майже 17 років, лише в 1892 р. звернувся з проханням надати йому посаду екстраординарного професора, однак цього не сталося, і він ще 13 років, будучи «лікарем від бога», автором більше 40 наукових праць, доктором медицини з 1873 р., так і залишався приват-доцентом [4, с. 106].

Звертає увагу в матеріалах фонду справа 12 (опис 262) за 15 березня – 10 травня 1904 р. Вона стосується О. М. Грена – «вічного приват-доцента» Університету Св. Володимира, якого звільнили через скаргу грузинських дворян. В одній зі своїх статей він, на думку грузинських дворян, образив святу, благовірну грузинську царицю Тамару (1166–1213). Лише через 8 років міністр народної освіти Л. А. Кассо дозволив О. М. Грену займатися науково-педагогічною роботою, урахувуючи те, що він мав велику сім'ю.

Не потребує коментарів справа 37 (опис 52) – «О недопущении лиц еврейского исповедания в число приват-доцентов Университета Св. Владимира» – 14 арк.

В Інституті рукописів НБУ імені В. І. Вернадського різноманітні документи представлено у фонді VIII – Київський університет: витяги з протоколів засідання вченої ради, доповідні записки викладачів щодо методики та змісту проведених занять, циркуляри Міністерства народної освіти, матеріали створюваних радою комісій (наприклад, для обговорення гонорарної системи), рецензії на наукові праці, справи щодо зарахування та звільнення викладачів тощо.

Наприклад, справи 3476–3484 за 28 вересня – 5 листопада 1882 р. щодо обговорення на засіданні вченої ради питання про звільнення штатного доцента кафедри політичної економії та статистики Д. І. Піхна (58 арк.) свідчать: оцінка його науково-педагогічного доробку в професорів не збігалася. Якщо декан юридичного факультету В. Г. Демченко заявив, що звільнення Д. І. Піхна за власним бажанням «было бы для юридического факультета невознаграждаемою потерей», то в професорів М. Хандрікова, Н. Хржоншевського, В. Антоновича була інша думка: вони нагадали раді, що в 1876 р. надання приват-доценту Д. І. Піхно посади штатного доцента відбулося за наполяганням ректора М. Х. Бунге. Більшість же членів ученої ради вважала тоді, що Д. І. Піхно

повинен учитися й погодилися на доцентство, уважаючи його лише заохоченням. Однак за 1876–1882 рр. він себе не проявив як плідний науковець.

Цінна інформація наявна у зауваженнях І. В. Лучитського про методи дослідження приват-доцентом Г. Афанасьєвим архівних матеріалів з історії Франції (спр. 48). У справі 45 він негативно поставився до надання посади приват-доцента Університету Св. Володимира М. В. Довнар-Запольському на кафедрі російської історії. Він чомусь був переконаний, що колишній приват-доцент Московського університету «мало ще підготовлений... для вивчення та цілком наукового дослідження». Ставши в 1901 р. приват-доцентом, М. В. Довнар-Запольський того ж року захистив магістерську дисертацію, а 1902 р. одержав посаду ординарного професора. Після захисту в 1905 р. докторської дисертації «Очерки по организации западнорусского крестьянства в XVI веке» він заснував у Києві Вищі жіночі курси. Наступного року відкрив Київські комерційні курси.

Про важливість закордонних відряджень свідчать записи Б. Я. Букреевим лекцій із математики, занотованих ним у лютому 1889 р. за професором Берлінського університету К.-Т.-В. Вейерштрассом. Курс аналізу цього німецького вченого вважався бездоганим.

В Інституті рукописів НБУ імені В. І. Вернадського, Державному архіві Харківської області, Центральному державному науково-технічному архіві України знаходиться 11 фондів особистого походження, що належать викладачам Імператорського Харківського університету. Наприклад, певний інтерес становлять копії листів магістра геології, спеціаліста з історичної та структурної геології, палеонтолога, еволюціоніста, геоморфолога Д. М. Соболева, особливо до директора департаменту народної освіти, написані в 1914 р. Через те, що Д. М. Соболев у 1814 р. відмовився подати зміст докторської дисертації «Наброски по филогении гониатитов» згідно з побажаннями опонентів В. І. Лучицького та П. Я. Армашевського, дисертацію було відхилено. Докторський ступінь він одержав через 20 років – у 1934 р.

Із 1941 – 1944 рр. Державний архів Одеської області втратив більше 1 млн справ, що становило половину його фондів. Ці втрати торкнулися, звичайно, і матеріалів дореволюційного Новоросійського університету. Наприклад, у фондах відсутні протоколи засідань ученої ради за 1880 р. – 252 арк., за 1881 р. – 254 арк.; немає журналів засідань ради за 1889, 1890–1900, 1903 рр. та інші.

Однак фонди, що збереглися, дають можливість реконструювати динаміку впровадження та розвитку приват-доцентури, оцінити внесок «молодших викладачів» у науково-педагогічну діяльність університету.

Архівних справ, у яких іде мова про призначення приват-доцентів, їхнє правове становище в університеті, стосунки зі студентами та професурою, оплату викладання ними обов'язкових і необов'язкових навчальних курсів, багато. Наявні також матеріали, що демонструють інтенсивну роботу приват-доцентів над підвищенням свого професійного рівня. Так, М. С. Васильєв склав конспект із проблем теоретичної механіки на 157 арк. (ф. 45, оп. 4, спр. 4223), підготував роботу «Решение об определённом интеграле» обсягом 148 арк. (спр. 4224). Праця доктора медицини К. О. Юдіна «Экцентерация глазницы» зайняла 199 арк. (спр. 4245).

Частина протоколів засідань ученої ради не збереглася (за 1872–1873 рр., 1896–1902 рр. та інші). Характерно, що вже через 20 років після відкриття університету керівництво Міністерства народної освіти зверталось до ректорів із проханнями щодо рекомендування викладачів, які б могли зайняти вакантні кафедри в інших університетах. Скажімо, у кінці лютого 1886 р. ректор С. П. Ярошенко на запит із Міністерства народної освіти рекомендував на кафедру механіки магістра П. Й. Сомова, магістрантів Г. К. Сулова та І. М. Занчевського. Назвав і Х. М. Гохмана, але при цьому додав, що він поки що має недостатні знання з механіки (ф. 45, оп. 7, спр. 24).

Як і в інших університетах, факультети й учена рада постійно переймалися проблемою винагороди приват-доцентів, особливо тих, які вели необов'язкові для відвідування навчальні курси, адже траплялося так, що на деяких із цих курсів були присутніми не більше 2-5 студентів, тому гонорарний принцип у такому випадку практично не діяв. Окремі приват-доценти вели заняття без оплати по 2–5 і більше років, виживаючи за рахунок уроків у гімназіях чи реальних училищах. Така ситуація була не дивною, адже в липні 1885 р. через затримку з відкриттям кредиту на оплату приват-доцентів О. Маркевич, І. Винниченко та В. Яковлєв грошей за 1884/85 навчальний рік не одержали (ф. 45, оп. 7, спр. 48, арк. 79–80).

Як і в інших університетах, немало матеріалів, що висвітлюють процес переходу приват-доцентів до інших навчальних закладів, якщо там можна було швидше отримати посаду екстраординарного професора.

Свідченням групової боротьби в середовищі професури є справа 11 «О диссертации Тимофеева» (ф. 45, оп. 11). Приват-доцентві кримінального права Санкт-Петербурзького університету О. Г. Тимофееву, який захищав магістерську дисертацію в Новоросійському університеті, знадобилося майже 4 роки, щоб довести науковий характер своєї праці й отримати диплом магістра. Напружено, з протилежними висновками рецензентів щодо якості наукових праць приват-доцентів проходили процеси заміщення кафедри гігієни (ф. 45, оп. 11, спр. 10–129 арк.).

Відомчий архів Міністерства народної освіти Російської імперії до 1917 р. мав у Санкт-Петербурзі 206146 справ [5, с. XIII]. Сьогодні в Російському державному історичному архіві Санкт-Петербурга (у таких фондах, як 797, 733, 846, 908, 1129, 1275, 1604 та інших) зібрано значний масив документів, що стосуються підготовки, обговорення та прийняття університетських статутів 1863 та 1884 рр. Вони свідчать, що питання стосовно ролі, прав, оплати приват-доцентів було досить важливою сторінкою в дебатах на рівні комісії Міністерства народної освіти та інших інституцій. У цьому аспекті цікавою є справа 7 (ф. 737 – Комітету улаштування навчальних закладів при Міністерстві народної освіти, оп. 1 – 33 арк.), у якій подано пропозиції попечителів навчальних округів і вчених рад університетів щодо застосування окремих статей Статуту Університету Св. Володимира 1842 р. до інших університетів. Фонд 733 (Департамент народної освіти) надає можливість ознайомитися з позицією вчених рад університетів, факультетів, окремих викладачів щодо змісту як Статуту 1863, так і 1884 рр. Такі міркування висловлювали: В. С. Іконников (оп. 226, спр. 11 за 1875 р.), Г. Г. де Метц (оп. 153, спр. 173 за 1906 р.), О. М. Черевков (оп. 156, спр. 547 за 1916 р.) та інші. У цих матеріалах є й думки, які стосувалися процедури впровадження інституту приват-доцентури. Наявні також справи, у яких деталізуються права та привілеї приват-доцентів, указуються підстави, що дають їм право вести навчальні заняття (наприклад, ф. 733, оп. 147, спр. 190, 677 за 1863–1870 рр.). У фонді 846 (О. І. Георгієвського – колишнього ректора «Журналу Міністерства народної освіти», у 1866–1881 рр. голови вченого Комітету Міністерства народної освіти) цінною є справа «К истории Устава 1884 г.» – 238 арк.

У численних справах, що висвітлюють процеси заміщення вакантних кафедр, є цінний матеріал, який дає можливість з'ясувати науково-педагогічний

рівень приват-доцентів, причини відмов від зарахування на цю посаду, що не завжди були зваженими та об'єктивними. Справи на кшталт «О профессорах и приват-доцентах» за різні роки характеризують якісний і кількісний склад викладацьких колективів, специфіку проведення конкурсів, навчальних занять і практики. Переписка між університетами та керівництвом університетів, окремими професорами та приват-доцентами з Міністерством народної освіти, попечителями навчальних округів окреслює межі правових повноважень останніх. При цьому можна констатувати як наявність випадків необгрунтованого втручання в автономію університетів з їхнього боку, так і випадків більш об'єктивних, ніж рішення вчених рад чи ректорів, розпоряджень.

У відгуках попечителів, деканів, ректорів щодо представників викладацького корпусу наявні не лише міркування про суто ділові, професійні, педагогічні якості викладачів, але й про морально-етичні якості, рівень політичної благонадійності. Турбуючись за своєчасне поповнення викладацького корпусу, влада водночас стежила, щоб кандидати на професора чи приват-доцента за своїм світоглядом відповідали й запитам православної церкви (ф. 733, оп. 147, спр. 642 за 1872 р.).

Докладні й цілком продумані пропозиції містяться в проекті організації університетських кафедр, який подав приват-доцент психіатрії Харківського університету І. Г. Оршанський (ф. 733, оп. 149, спр. 825 за 1885 р., а. 457–466). Звертає увагу доповідна записка приват-доцента кафедри міжнародного права В. П. Дакевського щодо обов'язковості викладання судової медицини студентам юридичного та медичного факультетів (ф. 1405 – Міністерства юстиції Російської імперії, оп. 98, спр. 1929 – 33 арк.).

Частина справ висвітлює проблеми винагороди приват-доцентам, які не (проблеми) завжди вирішувалися на їхню користь. Лише напередодні та під час Першої світової війни приймалися вагомі рішення, що мали поліпшити становище молодших викладачів і збільшити їхню чисельність (ф. 1129, оп. 1, спр. 35 за 1912–1914 рр. – 61 арк.).

Для аналізу внеску приват-доцентів у повноту навчального процесу важливі їхні списки за факультетами, із зазначенням предметів, які вони викладали. У цьому аспекті корисні й огляди діяльності університетів за різні роки, справи під рубрикою «О профессорах и приват-доцентах университетов»,

відгуки деканів, ректорів щодо науково-педагогічного доробку окремих викладачів.

У відділі рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі сконцентрована переписка викладачів університетів України зі своїми колегами, керівництвом інших університетів Російської імперії. Крім того, цінним джерелом є чорнові нотатки міністра народної освіти О. В. Головіна 1880-х рр. щодо проекту нового університетського Статуту (ф. 208, спр. 148 – 42 арк.).

Збереглися 20 листів М. П. Драгоманова за 1870–1892 рр. до літературознавця, етнографа, потім академіка Санкт-Петербурзької академії наук О. М. Пипіна. У них вітчизняний науковець ділиться своїми планами щодо огляду української літератури, розповідає про життєві труднощі. У фонді 608 І. В. Помяловського, що займав протягом 1870–1880-х рр. посаду декана історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету, є листи від фізіолога Новоросійського університету П. А. Спіро (спр. 1283), від викладача Харківського університету П. М. Буцинського (спр. 614). Науковці зверталися до І. В. Помяловського з проханнями пришвидшити їхнє просування по службі. Приват-доцент, викладач стародавніх мов Першої Київської гімназії О. Й. Поснішил звертався до відомого російського філолога С. Ф. Платонова з проханням посприяти в публікації відгуку на рецензію С. І. Соболевського щодо його «Грецько-російського словника» у журналі Міністерства народної освіти (ф. 5, оп. 1, спр. 6744).

З листа професора В. О. Більбасова, який рецензував магістерську дисертацію М. П. Драгоманова, до редактора-видавця газети «Голос» видно, що той відкидав спроби невизнання її науковою працею. Він писав, що автор дисертації мало знайомий із працями німецьких істориків про Тацита, тому занадто різкі висловлювання М. П. Драгоманова про них необдумані (ф. 391 – А. О. Краєвського, спр. 197 – 23 арк.).

Епістолярій з фонду 585 (С. Ф. Платонова), що складається з 10 листів (спр. 2768) приват-доцента Університету Св. Володимира В. Ю. Данилевича, висвітлює інтригу із захистом магістерської дисертації Є. Д. Сташевського.

Переписка Б. В. Вейнберга з Й. Й. Косоноговим на початку ХХ століття вводить в атмосферу тих труднощів, які мали університети при проведенні конкурсів, призначенні викладачів Міністерством народної освіти, захистах дисертацій («О подкладывании свиней») (ф. 132, спр. 112 за 1902–1906 рр. –

42 арк.). У цьому ж фонді знаходиться план практичних занять для фізичних лабораторій та інститутів Європи, складений Б. П. Вейнбергом французькою мовою (без дати).

Кілька листів приват-доцента Університету Св. Володимира О. І. Грена ілюструють його оригінальні наукові захоплення, тенденцію до романтичних перебільшень. Так, 11 січня 1884 р. у посланні до майбутнього академіка М. Я. Марра він виводить слова «Київ», «Полтава», «Печеніги», «Либідь» від осетинської лексики (ф. 585, спр. 6919).

Дослідники історії педагогіки не можуть обійтися без ретельного вивчення «Журнала Министерства народного просвещения», що виходив у 1834–1905 рр., потім у 1906–1917 рр. під рубрикою «Нова серія». У журналі друкувалися не лише циркуляри Міністерства народної освіти, але й наукові, педагогічні статті, вступні лекції приват-доцентів, нариси біографічного характеру, огляди діяльності університетів тощо.

У журналах засідань Ученого комітету Головного правління за 1862 р. подавалися матеріали, що стосувалися розгляду проекту нового університетського Статуту, відзначалися ті проблеми, що могли загальмувати процес збільшення чисельності приват-доцентів. При цьому більшість членів комітету вважала за необхідне зняти всі перешкоди на цьому шляху. У «Замечаниях на проект общего устава Императорских российских университетов» 1862 р. (479 с.) М. І. Пирогов підкреслював необхідність уведення приват-доцентури й через те, що «більшість професорів уже в першій половині їхнього служіння при університеті виявляються неспроможними в справі науки».

У зауваженнях закордонних педагогів (Франції, Великобританії, Бельгії та Німеччини) містилися застереження щодо «неминучих» труднощів при запровадженні приват-доцентури в російських університетах, адже навіть у німецьких курфюрстах і князівствах сотні приватів кидали викладання через низький рівень науково-педагогічних здібностей.

Цінним джерелом у процесі дослідження були протоколи засідань рад факультетів і вчених рад університетів. Наприклад, до 1861 р. протоколи ради Університету Св. Володимира (м. Київ) велися від руки, потім – в «Университетских известиях», але записи були неповними. В архівах збереглися детальніші записи, хоча й не за всі роки.

6 грудня 1874 р. приват-доцент Новоросійського університету П. П. Цитович надіслав попечителю Одеського навчального округу С. П. Голубцову доповідну записку. Він повідомляв про те, що в результаті зіставлення текстів оригіналів і друканих протоколів засідань ученої ради за період від 21 лютого по 30 квітня 1874 року він виявив суттєву різницю. У зміст протоколів, що були надруковані в «Записках Императорского Новороссийского университета» (том XII), були внесені довільні вставки [6, а. 90–93 зв.]. Однак 7 квітня 1875 р. С. П. Голубцов дозволив ректору Ф. І. Леонтовичу не друкувати кілька статей у протоколах за 29 листопада – 5 грудня та 23 грудня 1874 р. При цьому попередив, щоб надалі університет обґрунтовував свою позицію щодо заборони друкувати ті чи інші рішення.

Надруковані протоколи засідань ученої ради Новоросійського університету відрізнялися від оригіналів, особливо за 1874–1875 рр. Інколи вчена рада вирішувала не друкувати протокол повністю або частково, але в «Записках Новороссийского университета» це не зазначалося. Так у цьому виданні за 1874 р. не вміщено протоколів за 21 березня – 21 серпня [3, с. 651].

Ректор Університету Св. Володимира Ф. І. Леонтович побажав не друкувати протоколи вченої ради за 17 січня, 28 січня та 26 червня 1870 р. без деяких статей. До початку ХХ століття продовжували друкувати протоколи вченої ради із змінами, зокрема видаляли ту інформацію, що шкодила іміджу навчального закладу. Із доповіді професора В. Я. Данилевського на засіданні Ради Харківського університету (12 лютого 1909 р.) замість слів «заслуживает лишь сугубого осуждения» написали «признано несоответствующей».

25 січня 1879 р. попечитель Київського навчального округу П. О. Антонович наказав друкувати протоколи засідань учених рад не повністю, а лише у витягах. Утім ці матеріали дають досить широку картину їхньої діяльності, особливо якщо мова йде про 1860-і – початок 70-х рр. та початок ХХ століття. Це стосується як записок «Имперского Новороссийского университета», так і «Университетских известий» Університету Св. Володимира, а також «Записок Имперского Харьковского университета». У них представлено перипетії щодо постійних намагань зменшити кількість вакантних кафедр (хоча їх наявність була вигідна багатьом) та боротьби науково-педагогічних поглядів. Ці матеріали містять біографічні дані кандидатів на приват-доцентські посади,

оцінку їхніх наукових праць, проведених лекцій і магістерських дисертацій, перелік обов'язкових чи необов'язкових навчальних курсів, які вони вели.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У науковому дослідженні були репрезентовані такі різновиди історичних та історико-педагогічних джерел, як нормативно-правові документи, ініціативно виконавчі документи, реєстраційна документація та документально-фактологічні матеріали, що дали змогу відтворити процес запровадження інституту приват-доцентури в університетах дореволюційної України. Ретроспективний аналіз поглядів наукового та суспільного загалу на роль приват-доцентури, заходів, спрямованих на розширення та зміцнення її ролі в науково-педагогічному процесі забезпечив можливість комплексного опрацювання вказаної проблеми.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що при всіх труднощах і негараздах інститут приват-доцентури у вітчизняних університетах дореволюційної доби довів свою життєвість і необхідність.

Література

1. Грибовский М. В. Феномены приват-доцентуры в российских университетах конца XIX – начала XX вв. *Вестник Московского государственного областного университета*. Серия «История и политические науки». 2012. № 2. С. 103–108.

2. Даценко І. С. Інститут приват-доцентів та підготовка молодих науковців в університетах Російської імперії (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2009. Вип. 98. С. 9–13.

3. Зеленська Л. Л. Учена рада університету: історія, теорія, досвід: монографія. Харків: ХНДУ, 2011. 480 с

4. Маркевич А. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета (Исторические записки). *Записки Императорского Новороссийского университета*. 1890. Т. 53. С. 1–734.

5. Мойсеенко В. О. Варнава Добронравов : лікар від бога. *Практикуючий лікар*. К., 2015. № 1. С. 105–108.

6. Описание дел архива Министерства народного просвещения / под ред.: засл. проф. Императ. СПб-го ун-та С. Ф. Платонова и нач. Архива МНП А. С. Николаева. СПб. Т. I. Тип. К. Н. Губинского, 1917. 360, XXIX, 47 с.

7. О состоянии университетов // РДИА в СПб., ф. 733, оп. 149, спр. 170. 110 арк.

8. Пискунов И. В. Правовое положение приват-доцентов российских университетов (1803–1884). *Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия 2 : История Русской Православной Церкви. 2014. Вып. 4. С. 98–116.

9. Попова Т. Н. Институт приват-доцентства в университетах Российской империи (2-я пол. XIX – нач. XX вв.). *Записки історичного факультету Одеського університету*. 1998. Вип. 7. С. 122–130.

10. Шарібжанова Г. О. Професорсько-викладацький корпус Харківського університету наприкінці XIX – на початку XX ст. / Г. О. Шарібжанова, С. М. Куліш // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Історія України. Українознавство : історичні та філософські науки . – 2008, – № 835, вип. 11. – С. 28–38.